

I.

AZ EGYHÁZI ISKOLÁZÁS KORA

Kolostori iskolák

A papság iskoláztatását a keleti egyházatyák kezdték meg a kereszténység korai századaiban. Nyugaton Nursiai (Szent) Benedek indította el a papképzést a VI. század elején. Megszervezte a nyugati szerzetességet, kolostort alapított Monte Cassinóban és összeállította a kolostori életre vonatkozó szabályzatot (Regula Manasteriorum). E szabályzat kimondta, hogy a kolostorok fenntartására szükséges fizikai munkán kívül minden szerzetes számára kötelező naponta a szellemi munka, vagyis az olvasás. Tehát minden szerzetesnek meg kellett tanulnia olvasni. A felnőtt szerzeteseken kívül gyermekeket is felvettek a kolostorba, oktatták és nevelték őket, hogy minél jobban felkészülhessenek a szerzetesi hivatásra.

Benedek kezdeményezésének számos követője akadt, és a nevét viselő szerzetesrend – Benedek-rend – gyorsan népesedett. A rend tagsága újabb és újabb kolostorokat alapított. A szabályzat értelmében minden bencés kolostorban iskolát kellett nyitni és így a kolostori iskolák a VI. és IX. század között Nyugat-Európa nagy részében elterjedtek.

A kolostorokban kiképzett papság már a középkor legkorábbi századaiban kisajátította a szellemi műveltséget, és évszázadokon át volt egyedüli irányítója. Azzal pedig, hogy a vallás dogmáit tette meg minden gondolkodás alapjává, és az ókori magasabb rendű filozófia helyére állította a keresztény

teológiát, a kultúra egész fejlődését a teológia alá rendelte. Így irányította a tudományok és az egész művelődés fejlődését a saját és az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően.

A kolostorokban működtek a legjobb iskolák, hiszen munkájukat a nagy műveltségű apátok, tudós szerzetesek irányították, és már a VI. században alkalmazták a tankönyveket.

Ezekben az iskolákban jelentős szerepet kapott az olvasás. Mivel az egyházi könyveket latinul írták, a görög klasszikusok műveit pedig latinra fordították, az iskolai oktatás is latin nyelven folyt. Az olvasás elsajátítását a betűismerettel kezdték, a nyelvtanulást pedig a latin grammatika és retorika segítségével folytatták. A grammatika és retorika a világi tudományok közé tartoztak, a letűnt kor iskoláiban a hét szabad művészet keretében tanították. A grammatika, retorika és dialektika képezték a trivium anyagát, a matematika, zene, asztronómia és geometria a quadriviumét.

Foglalkoztak a kolostori iskolákban is a hét szabad művészettel, azzal a különbséggel, hogy a grammatikára és retorikára a nyelvtanulás, a zenére viszont az egyházi szertartásokat kísérő énekek miatt jóval nagyobb gondot fordítottak, mint a többire. Ezeket a tudományokat minden iskolát végzett egyénnek tehetségéhez képest el kellett sajátítania. A dialektikát, matematikát, asztronómiát és geometriát csak azok tanulták, akiket ezek a tudományok érdekeltek.

Utoljára maradt az írástudás elsajátítása. Mint a középkor minden iskolájában, a kolostoriban is az írástudásra mindaddig nagyon kevés gondot fordítottak, míg a társadalmi erők fejlődése folytán igénnyé nem vált. Ha a kolostori iskolákban, erre egyáltalán sor került, akkor sem a folyóírást ápolták, hanem a betűrajzolást; ezt a könyvmásolásban, majd az udvari adminisztráció kibontakozásával a különféle adománylevelek elkészítésében alkalmazták.

A kolostori iskolákban nevelték a középkor szellemi életének legképzettebb rétegét. Legfőbb feladatuk a vallási ismeretek minél alaposabb elsajátítása és a többi tudománynak a vallási tanítás alá való rendelése a cél érdekében. Ebben a korban csak ezt adhatták.

Tartományunk területén a középkorban a görög szerzetesek alapítottak először kolostorokat. Erre utal a római egyháznak a feudális magyar állam megalakulásával egyidejűleg megindult szervezése is. A csanádi püspökség megalapításakor 1028 körül I. István király Marosvárt jelölte ki a megszervezendő egyházmegye székhelyéül, ahol akkor már görög szerzetesek tartottak fenn kolostort, irányították a letelepedett életmódot élő szlávok, görögök és a görögkeleti vallást követő magyarok vallási életét. Csanád vezér, a király egyik odaadó híve, gondoskodott a marosvári szerzetesekről. Áttelepítette őket Oroszlámosra (ma Ban. Arandelovo), új kolostort emeltetett számukra, és biztosította további tevékenységüket. Ismert kolostoruk volt a görög szerzeteseknek az egykori római császárvárosban, a korai kereszténység hagyományaiban gazdag Sirmiumban (ma Sr. Mitrovica), ahol már a III. század végén püspökség működött. A kolostor alapítása homályba vész, de a korabeli feljegyzések szerint Salamon (1063–1074) és I. Géza (1074–1077) magyar királyok felújították, birtokokat adományoztak neki, és a kor egyik leggazdagabb egyházi intézményévé vált. III. Béla (1172–1196) azt írja róla egyik görög nyelvű adománylevelében, hogy a szávaszentdemeteri (Szávaszentdemeter Sr. Mitrovica magyar neve a középkorban) görög kolostor 26 faluval bír, és még hat másik faluban vannak szántói. Egyébként a szávaszentdemeteri kolostor nem függött a római egyház semmiféle szervétől, görög származású apátjait a bizánci pátriárka nevezte ki. A klastrom túlélte a XIII. és XIV. századi pápai törekvéseket a szlávok ka-

tolikussá tételére ezen a vidéken. A kolostorban görög, szláv és magyar szerzetesek éltek.

Az első magyar királyok lelkesen támogatták a görögkeleti egyházat, akár görög, akár ószláv nyelven hirdette is az ígét, de a római egyház nagy nyomására az 1054-ben bekövetkezett szakadás után az utóbbi került fölénybe a magyar államban. Országos viszonylatban egyre jobban növekedett a bencések által alapított kolostorok száma. A bencések kerültek a püspökségek élére, ők nyitották meg és vezették a katolikus szellemen működő iskolákat. Több kolostort alapítottak délen, mint pl. a kői (a mai Banoštor mellett), a nagyolaszi (Mandelos), Sirmiumban a szent Demeterről és szent Gergelyről elnevezett kolostorok, az ittebei kolostor a csanádi egyházmegyében.

Vidékünkön a kolostorok nagyobb része a feudális rend megerősödésével a XIII. századtól kezdve alakult ki, amikor a nyugaton megindult feudalizmusellenes mozgalmak veszélyeztetni kezdték ezeket a területeket. Számos új szerzetesrend védte már ezekben a századokban a feudális rendet ideológiájával egyetemben a tömeges eretnek mozgalmaktól. Az új rendek közül a magyar uralkodó osztály többet be is telepített az országba. 1179-ben telepedtek le a ciszterciák a Csanád egyházmegyei Egresen, IV. Béla Bélakúton (a későbbi Pétervárad) alapított számukra kolostort, Aracson a johannitáknak volt kolostoruk, Kanizsán és Felsőadorjában ismeretlen rendek telepedtek meg, Ugrin kalocsai érsek 1232-ben telepítette le a ferenceseket, akik Szerémségben önálló magyar rendtartományt szerveztek. Kolostoraik közül vidékünkön a bácsi a legismertebb. Ezenkívül kolostoraik voltak még Futakon, Kabulban (Kabol, Kovilj), Küllödön (Kolut) és Zentán. A pálosoknak, premontreieknek, Ágoston-rendieknek, Domonkos-rendieknek is voltak itt kolostoraik.

Az új szerzetesrendek valamennyien a Benedek-rend alapszabályaiból indultak ki saját rendszabályaik kidolgozásában, és mindegyik alapfeladatának tartotta a papnevelést. Ez egyet jelentett az iskolák megnyitásával.

Plébániai iskolák

A csaknem kizárólag szerzetesek nevelésével foglalkozó kolostori iskolák jó képzettségű papokat adtak. Alapos vallási felkészültségükkel, a tudományokban való jártasságukkal jelentősen hozzájárultak a feudális állam és társadalom megerősödéséhez.

A feudalizmus megerősödése a nyugati államokban és a mezőgazdasági termelés fellendülése új települési viszonyokat teremtett. A feudális nagybirtokokon a IX. és X. században igen megnövekedett az agrárjellegű falvak száma, a társadalmi munkamegosztás következményeként pedig a mezőgazdaságtól különváló kézműipar új városok alapítására törekszik. A jobbágyigába kényszerített tömegekben fokozni kellett az új rendbe való belenyugvást. Ki tehetette ezt meg, ha nem az egyház? A kolostorok viszont nem neveltek annyi papot, amennyire az új településeken alapított plébániák vezetésére szükség mutatkozott. Változtatni kellett az egyháznak az eddigi papnevelés módján, növelni kellett a világi papság számát. Ezt a plébániai iskolák megszervezésével igyekeztek elérni. Az egyház tehát minden plébánia számára kötelezővé tette a papképzést.

A plébániai iskolák a IX. században kezdtek működni, és az elkövetkező századokban a plébániák számának növekedésével a középkor legelterjedtebb iskoláivá váltak.

A kolostori iskolák oktató–nevelő munkájához képest, a plébániai iskolák ez irányú tevékenysége nagyon leszűkült. A plébániai iskoláknak a kolostori és káptalani iskoláknak előírt oktatás elemi fokát kellett elvégezniük. Ez a latin olvasás, kiejtés, hangsúlyozás, beszéd, írás, valamint a számolás elsajátításából állt. Ennyit azonban a falusi plébános gyenge felkészültsége miatt ritkán végezhetett el. Legtöbb esetben kiválasztotta a papi hivatásra hajlamos ifjak közül az értelmesebbeket, és lakásán vagy a templomban foglalkozott velük. A latin ábécé megismertetésével kezdődött az oktatás, és tartott mindaddig, míg a silabizálás módszerével le nem küzdötték az olvasás nehézségeit. A másik tantárgy az ének volt. A papnövényedékeknek ismerniük kellett a szertartásokat kísérelő énekeket. Ezenkívül megtanulták az imádságokat és a szertartás menetét. Amikor az ifjak mindezt tudták, pappá szentelték őket.

A plébániai iskolák legfontosabb követelménye a latin szövegek olvasása volt, de nem a latin nyelv megismerése, hanem az egyházi könyvek olvasása céljából.

I. István királynak azt a rendeletét, hogy minden tíz falu építsen templomot és tartson el plébánost, a XI. és XII. században a Dunántúlon sem lehetett könnyen keresztülvinni, bár itt előbb megérték a feltételek a letelepedett életmódra, mint ott, ahol a magyarság görcsösen ragaszkodott a nomád pásztorkodáshoz. A templomépítés és ezzel együtt a plébániák megszervezése a XIII. században veszi valójában kezdetét, amikor a magyarság, áttérve a földművelésre, vándorló életmódját a letelepedett életmóddal váltja fel. Ekkor kezd kibontakozni vidékünk középkori tájjellege az alig 100–200 lakosú apró, egymáshoz közel fekvő falvaival, kisebb-nagyobb városaival. A lakosság száma a tatárjárástól a XV. századig annyira megnőtt, hogy a déli terület vált a feudális magyar

állam egyik legsűrűbben betelepített vidékévé. A korabeli feljegyzések árulják el, hogy Bács, Bodrog, Torontál, Keve, Temes és Krassó megyékben a XV. század derekán 1937 falut, 67 kisebb és 59 nagyobb várost tartottak nyilván. A Szerémségről a bizánci írók úgy nyilatkoznak, hogy virágzó vidék, nagyszámú lakosával, számtalan falujával és városával a magyar állam leggazdagabb része.

Szükség volt itt a kereszténységben még meg nem erősödött népek vallási életének ápolására és a feudalizmusba vetett hitének megerősítésére. Ezt csak a néppel együtt élő papság valósíthatta meg. Ki kellett tehát az egyháznak építenie a falusi plébániákat, ellátni iskolázott és a nép nyelvét beszélő papsággal. Bácskában 230 plébániai iskolát említenek a feljegyzések. Lehet, hogy ez túlzás. Annyi azonban bizonyos, hogy ezen a sűrűn lakott vidéken sok plébániát alapítottak, és sok plébániai iskola működött.

Káptalani (székesegyházi) iskolák

A káptalani iskolák megszervezését a 789-ben megtartott aacheni zsinat határozta el azzal a céllal, hogy a világi papok műveltségét emeljék. Elsődleges feladatuk tehát a papnevelés volt, de foglalkoztak a világi pályák iránt érdeklődő ifjúság oktatásával is. Megszervezésükkel a püspökségeket bízta meg az egyház azzal a kötelezettséggel, hogy a székesegyház közelében nyissák meg azokat, vezetésüket pedig bízzák művelt tanítókra. Ezért ezeket az iskolákat székesegyházi iskoláknak is nevezik. Elterjedtebb azonban a káptalani iskola elnevezés, mert tanítói a káptalan tagjai, a kanonokok közül kerültek ki.

A káptalan pedig a kanonokok, azaz világi főpapok testülete, amely a püspökkel egyetértve irányítja az egyházmegye vallási és szellemi életét.

Az aacheni zsinat utasításaiban meghatározott ismeretanyag keretei a káptalani iskolák gyakorlatában állandóan bővültek. A X. század végén és a XI. század elején odáig jutottak, hogy ha a klerikusok megtanulták az előírt tananyagot, elsajátították a klerikusképzettséget, feladataikat jól elláthatták.

A sötét középkor is szerette a fényt, vagyis megbecsülte az iskolázott, tanult embert, akinek társadalmi tekintélyét a háromrétegű tananyagrendszeren nyugvó művelődés határozta meg: 1. alsó fokú iskolai ismeretek, 2. komplex alaptudományok, 3. önállósult tudományok (Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között, Akadémiai Kiadó, Budapest, 21. l.).

Ezt az állandóan bővülő tananyagrendszert alkalmazták Európa-szerte a káptalani iskolákban, e szerint oktattak és neveltek vidékünk iskoláiban is.

A középkori Magyarországon az első káptalani iskolák egyike a csanádi iskola volt. Csanád vára, melyet előbb Marosvárnak neveztek, a mai Magyarcsanád közelében feküdt a Maros mentén. Az iskola egy időben kezdte meg munkáját Csanád egyházmegye megalakításával 1028 körül.

Ez az egyházmegye évszázadokon át irányította a mai Bánát katolikus lakosságának vallási életét, művelődésének fejlődését. Jogköre kiterjedt a Maros vidékére, a Tiszától keletre, a Duna–Száva vonalától északra fekvő területekre. A megyerendszer bevezetésével ezeken a területeken jött létre az egykori Torontál megye, a mai Bánát.

Európa-szerte az volt a szokás, hogy a püspökök saját egyházmegyéjükből nevelték fel a nép nyelvét beszélő alsó papság java részét. Ez a magyar egyházmegyékben sem történt

másként. Így a csanádi egyházmegye az egész középkorban Torontál, később már Szerém megyéből is toborozta káptalani iskolája tanulóit. Ennek alapján nyugodtan tekinthetjük a mai vajdasági iskolák első ismert elődjének.

Lehet, hogy ettől az előnytől megfosztjuk a néhány évvel előbb megnyitott kalocsai káptalani iskolát, mivel alapítójának, a kalocsai érsekségnek a jogköre az egész mai Bácskára és Szerémség nagy területére kiterjedt. Mégis az a véleményünk, hogy a kalocsai iskola hátrányban volt szervezettségben és munkájában a jól megszervezett csanádi iskolával szemben. Más a helyzet a XI. század végén, amikor a kalocsai érsekség Bácsba teszi át székhelyét, és az itt megnyitott káptalani iskola veszi kezébe a művelődés irányítását.

A csanádi iskola első oktatói Walter magiszter és Henrik szerzetes voltak. 1285-től 1522/3-ig követhető az éneklőkanonokok és 1299-től az olvasókanonokok névsora 1522-ig. Walterrel és Henrikkel együtt 13 éneklőkanonok és két helyettese, valamint 22 olvasókanonok nevééről van tudomásunk az iskolában.

A bácsi káptalan I. László király (1077–1095) uralkodása alatt alakult meg. I. László az I. István király alapította kalocsai érsekség székhelyét bizonyos okoknál fogva Bácsba helyezte át. Ebben az akkor már virágzó városban görögkeleti egyházszervezet létezett görög szerzetesek vezetésével. A katolikus káptalant a bencés szerzetesek szervezték meg. A város így a vidék fontos vallási központjává fejlődött, ahol zavartalanul gyakorolhatta akkor még mindkét fél egyházi ténykedését. A bencések rendszabályaikhoz hűen megalapították a káptalani iskolát. Az első híradás az iskola működéséről 1158-ból ered. Ekkor jegyezték fel először az iskola éneklőkanonokjának – Ézsaunak – a nevét. 1229-től 1518/19-ig 26 olvasókanonokról, 22 éneklőkanonokról és négy helyet-

tesről, illetve segédoktatóról van tudomásunk az iskolában. A bácsi káptalani iskola a jobbak közé tartozhatott, ha az egyház a XIV. és XV. század 44 magyar egyházi doktora közül egyet 1459 és 1467 között itt foglalkoztatott.

Bencések nyitották meg ugyan a bácsi iskolát, de nem ők vezették végig a török időkig. A korai feudalizmusban érvényesülő merev bencés felfogás a fejlett feudalizmusban bekövetkezett társadalmi változásokhoz nem tudott mindenben alkalmazkodni. Zárkózottságával, elvilágiasodásával és vagyonhajhászásával a rend kezdett elidegenedni a néptől, és népszerűsége erősen hanyatlott. Kapzsiságukra jellemző és a világi örömök hajhászására vet fényt a Csanád egyházmegyei ittebei bencés kolostor szerzeteseinek viszonyulása a rendszabályaikban előírt szerzetesi életmódhoz. 1219-ben, amikor már elherdálták kolostoruk ingatlanait, eldözsölték az arany- és ezüstkegyszerekből verett hamis pénzt, a király és a püspök haragjától félve, apátjukkal együtt elszöktek a kolostorból, és szétszéledtek a világban.

A tekintélyükben hanyatló bencések mellett rugalmasabb és a megváltozott viszonyokhoz szükségleteikben alkalmazkodó új szerzetesrendek jelentek. A vidékünkre 1232-ben a már említett módon Boszniából idetelepedett ferencesek alkalmazkodtak leggyorsabban a lakosság életéhez. Beszélték a szláv népek nyelvét, közéjük vegyülve megismerkedtek ügyesbajos dolgaikkal, segítettek nekik, rövid idő alatt megnyerték rokonszenvüket, és végezheték alapfeladatukat, a hittérítést.

Bácsot a ferences kistestvérek – minoriták – jelentős katolikus központtá alakították, és átvették a szellemi élet irányítását.

Oktatóinak számából az I. László korában megalakult kői főesperesség káptalani iskolája szintén nagy munkát végezhetett a szerémségi területeken, és tevékenységében bátran

kitartott Mohács előestéjéig, 1525-ig, amikor már a törökök végigpusztították a Szerémséget. Éneklőkanonokjainak nevét 1250-ben, olvasókanonokjait 1278-ban jegyezték fel először, és vezették 1525-ig. Összesen 19 éneklő- és ugyanannyi olvasókanonok, valamint egy helyettes oktató nevét ismerjük.

Titelt mint lakott helységet a XII. században említik, de a titeli társaskáptalan és iskolája alapítási évét nem ismerjük. 1237-ből van hír olvasó- és éneklőkanonokjainak nevééről 1484-ig. A névsort nagy kihagyásokkal vezették, s 9 olvasó- és 8 éneklőkanonok, valamint egy helyettes nevét tartalmazza.

Hájszentlőrinc a mai Apatin és Szonta között helyezkedett el. Társaskáptalani iskolája egy éneklőkanonokának neve ismert 1280-ból, de az iskolát 1489-ben is említik (Dr. Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig, Budapest, 1910).

A középkori Magyarországon a 15 székeskáptalani, azaz püspöki székhelyen megszervezett és 12 társas-káptalani, vagyis püspöki székhelyen kívül felépült gazdagabb egyház mellett működő iskola közül öt végezte oktató-nevelő munkáját az egykori Bácskában, Torontálban és Szerémségben. Ennyi káptalani iskolája a középkori magyar állam nagyobb országrészeinek sem volt.

Ennek egyik oka a római egyház állhatatossága, hogy a görögkeleti szlávokat és görögöket a katolikus vallásra térítse. A másik ok pedig az eretnekmozgalmak korai megjelenése ezen a vidéken. Vannak olyan vélemények, hogy az eretnekmozgalmak a kereszténység felvételével egyidőben kerültek Magyarországra. A bogumilizmus magyarországi megjelenését Szegfű László már Ajtony vezérrel hozta kapcsolatba. (I. Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága, Corvina, 1981, II. kiadás).

Mind a térítés, mind az eretnekmozgalom elleni küzdelem

eredményességéhez jól megszervezett egyházmegyékre, jól képzett és nagyszámú papságra volt szükség. Ezt akarta a római egyház elérni, ezért nyitottak meg ennyi káptalani iskolát.

Vidékünk káptalani iskoláinak életébe és munkájába a rájuk vonatkozó konkrét anyag hiányában az esztergomi, váradi és zágrábi káptalani iskolákról fennmaradt anyag révén lehet valamelyest betekinteni. Kivételt képez a csanádi iskola első néhány évének munkája, melyet ránk maradt konkrét anyagból ismerünk.

Walter magiszter oktató-nevelő munkájában betartotta a tananyagra vonatkozó előírásokat, és arra törekedett, hogy annak elementáris fokát növendékei jól elsajátítsák. A tanulókat, azaz a jövő papokat megtanította a latin olvasásra, kiejtésre, hangsúlyra, valamennyire a beszédre és írásra, bevezette őket az ünnepek kiszámításának ismereteibe. Mindezt *lecturának* nevezték. Továbbá bevezette őket az egyházi énekek ismereteibe. Ez volt a *cantus*.

Azok a tanulók, akik gyengébb eredménnyel végezték el az iskolát, a falusi plébániákra kerültek, míg a tehetségesebbeket, főleg nem pór származásúakat, felszentelésük után kanonokoknak tették meg.

Gyorsan terjedt az iskola népszerűsége. A tanulók száma annyira megnőtt, hogy a munkát Walter egyedül nem győzte. Ekkor jött a jó hírű székesfehérvári káptalani iskolából Henrik szerzetes a csanádi iskola segítségére, és átvette a *lectura* tanítását, Walter meg a *cantust* vezette tovább.

Külön épülete volt a csanádi iskolának, és a később szokásba jött munkamegosztás itt már ekkor megtörtént.

Hasonló módon és körülmények között folyt a *lectura* és *cantus*, illetve minden tanuló számára kötelező elemi alapismeretek tanítása valamennyi káptalani iskolában az egész

középkorban. A kötelező alapismeretek nélkül nem kezdhette el a tanuló a középfokú oktatás komplex tárgyainak (a grammatika, dictamen és computus) tanulását.

A magyarországi káptalani iskolák a XI. században leküzdötték kezdeti nehézségeiket, és a XII. század elejére annyira kifejlődtek, hogy a középkori tananyagrendszer fokozatait már képesek voltak megvalósítani. Ezt látjuk abból a XII. században készült diákjegyzetből, melyet az esztergomi káptalani iskola egyik tanulója készített.

Ez a diák már túl volt az alapfokú kiképzésen. Elárulja ezt latin beszédkészsége, a latin grammatikához (a középkori iskolák egyik legfontosabb, egyben legnehezebb tantárgyához) való viszonyulása. A grammatika szabályainak alapos elsajátításával ismerték meg a helyes latin beszédet, értették meg az egyházatyákat, a verstant, végeztek szövegolvasást, tanultak meg írni. A XIV. századtól kezdődően a grammatikát kibővítették logikával az írásművek jobb megszerkesztése és a káptalani iskolákban egyre jobban terjedő disputáció végett. Ekkor kezdett terjedni a folyóírás – a káptalani iskolák legnagyobb eredménye. Az iskolában nagy gondot fordítottak a verstan megismerésére, éppen azért a diákjegyzet is bőven foglalkozik vele.

A latin grammatika alapjait már az elemi fokon kezdték tanítani, és amíg a tanulók nem értették a latin nyelvet, az anyanyelvet hívta segítségül az oktató.

Nagyon bőven foglalkozik a diákjegyzet a retorikával, de nem mint szónoklattannal, hanem a középkori műveltség számára fontosabb dictamennel, illetve azzal, hogy az egyre jobban bővülő közigazgatásban szükséges írástudásra készítse elő a tanulókat. A szónoklás a középkorban kevésbé érvényesült, mint az ókorban. A dictamen keretében ismerkedett meg a tanuló a fogalmazással, ügyiratok készítésével, ado-

mány- és egyéb oklevelek összeállításával, továbbá kitértek az egyházi és római jog, valamint a történelem anyagára.

Tárgyal a diákjegyzet a computusról mint a káptalani iskolák egyik fontos tantárgyáról. Ennek keretében ismerkedtek meg a tanulók az egyházi naptár készítésével, főleg az ünnepek idejének kiszámításával. „Egyébként a computus nem más mint tág csillagászat. Beletartozott a csillagos ég ismerete, csillagászati matematikai számadások végzése, elemi geometria, naptárkészítés, az időszámítás, a keltezés gyakorlati ismerete (pl. a négy évszak, a szelek, villámlás), néhány földrajzi téma (pl. a szárazföldek, tengerek, vulkanizmus), egészségügyi ismeretek (pl. a testrészek, a csillagok hatása az egyes testrészekre, egyszerű gyógyászati eljárások” (Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981).

Az értékes anyagot tartalmazó esztergomi diákjegyzet a computus tárgyalásával fejezi be mondanivalóját.

Külön helyet foglalt el a középkori káptalani iskolákban a zeneoktatás. Némely külföldi iskolában pl. a Szent Galleni kolostori, a metzi káptalani iskolákban a fúvós és húros hangszerek használatára tanították a növendékeket. Vidékünkön erről nem tudunk, de a zeneoktatás elméletével már foglalkozhattak, miként a székesfehérvári diákokból összeállított énekkar XII. századi dalfeljegyzéseiből látható.

A középkori tananyagrendszer harmadik fokozata a bölcsészettan. A hittudományok, jog- és orvostudományok, illetve az önálló szaktudományok nem kaptak a káptalani iskolákban az előző fokozathoz hasonló helyet, mert az egyetemek megjelenéséig nem volt elegendő szakember ezeknek a tudományoknak a művelésére. A káptalani iskolák szabályzatai, ahogy az a zágrábi vagy váradi iskolák szabályzataiban olvasható, különösképpen nem szorgalmazták a szaktudományo-

kat, de támogatták oktatóik ilyen irányú törekvéseit, sőt engedélyezték a vendékoktatók közreműködését. Nem is dolgozták ki a szabályzatok a harmadik fokozat tananyagát olyan részletesen, mint az előző fokozatokét. Kísérletek ezen a téren is voltak. A jogtudományok tanítását a XIV. század elején kezdték a magyarországi káptalani iskolákban. Valószínűleg tanították Bácsban is, mivel a XV. század derekán egy egyházi jogi doktor is szerepel az iskola oktatói között. Egyébként egy iskola sem tudott közülük felfejlődni a nyugaton kiemelkedett, egyetemi szintet elért káptalani iskoláig.

*

A középkori iskola tananyaga foglalkozott a természettudományokkal, pl. a matematikával; a geometriával ugyan kevésbé, inkább földrajzot tanítottak helyette, valamelyest az embertannal, állattannal, majd fizikával, csillagászzal ismerkedtek a diákok, az oktatásban mégis a humán tárgyak voltak főként, és a klerikus műveltség humán jellegű volt. Ehhez alkalmazkodtak a tankönyvek is.

A középkori iskolákat minálunk leginkább nyugati szerzetesek szervezték meg. Ők hozták be az első tankönyveket is, amelyeket a nyugati iskolákban már régen használtak. Számos tankönyvet adtak ki a középkor folyamán. Úgyszólván minden tantárgynak megvolt a maga tankönyve. A XIV. és XV. században magyar szerzők is írtak tankönyvet. Ilyen a Besztercei szójegyzék a latin nyelv tanulásának megkönnyítésére. 1537-ben adták ki az első magyar nyelvtant latin nyelven. Mégis meg kell állapítanunk, hogy a legnépszerűbb és az egész középkorban használatban levő tankönyvek a kezdő tanulók latin nyelvtankönyve, a Donatus, a középfokozat tanulójának Priscianusa, majd Doctrinaléja, a latin nyelvtudo-

mányi tankönyvek és Cato. A Donatus, Priscianus és Cato című tankönyvek szerzőik nevét viselték. A Doctrinale Alexander de Villa Dei ferencrendi szerzetes latin nyelvtudományi tankönyve a tanulóknak sietett segítségére a latin nyelv tanulásában a terjedelmes és nehézkes Priscianusszal szemben.

*

A káptalani iskolák tanulóinak többségét a papi pályára készülő kispapok, illetve klerikusok képezték. Kevés világi pályára készülő ifjú látogatta ezeket az iskolákat a XIV. század végéig, amikor a megnövekedett társadalmi igények ezt jobban megkövetelik.

Tanítványaik főleg a szegényebb néprétegek, a falusi parasztság, városi kézművesek és kereskedők gyermekei közül tevődtek össze, akik között sok volt az anyagilag ellátatlan. Éppen ebből kifolyólag sokat foglalkoztak a törvények, a zsinatok az iskolák szabályzatai a diákság anyagi helyzetével.

Az iskolai életet szabályzatokkal rendezték. Ezek a szabályzatok rögzítették a diákok lakás- és szociális körülményeit, írták elő a napi kötelező tennivalókat, a fegyelmezés módját, az oktatók munkáját, javadalmazását, egyszóval mindazt, ami az oktatás-nevelés folyamatával összefüggött. Három iskolaszabályzat maradt ránk a XIV. századból: az említett esztergomi, zágrábi és váradi, melyek lényegében nem különböztek egymástól.

A szabályokból tudjuk, hogy az iskola gondoskodott a tanulók ellátásáról. Voltak bennlakó tanulók, akik külön erre a célra emelt épületben laktak. Ilyenek voltak Bácsban is, pl. Szentgyörgyi Benedek fia Gál és Inácsi János papi pályára készülő klerikusok. Mások meg, a leginkább világi pályára

készülő tanulók – litteratusok –, csak az oktatásra jártak be az iskolába, és a városban vagy környékén laktak pl. Mihály fia Elégius csanádi tanuló, aki vidékről járt be naponta Csanádra. A szegény sorsú tanulóknak az iskola biztosított ingyen lakást, de az élelmezéshez maguknak is hozzá kellett járulniuk. Pénzük nem lévén, élelmüket koldulással biztosították. Biztos élelemforrás volt a középkorban a diákok koldulása, vagy ahogy akkor nevezték, mendikálása, mert a városokban szerették a diákokat. A mendikálás meghatározott napjain a város utcáin énekszóval, verseléssel, később már muzsikálva végigvonuló diákokat szívesen fogadták, és a gazdagabb házakban nemcsak hideg, hanem főtt ételt is adtak nekik. Az így összegyűjtött élelmet megosztották. A mendikálás túlélte a középkort, és a szabadkai latin főgimnáziumban még a múlt század elején is divatban volt.

A zágrábi iskola szabályzata három csoportba osztotta a diákokat vagyoni helyzetük szerint: szegényekre, akik nem fizettek tandíjat, mert ilyen is volt, tehetősebbekre, akik a tandíj egy részét, és jó anyagi körülmények között élőkre, akik az előírt tandíjat teljességében fizették. Érdekes megjegyezni a zágrábi iskola rendelkezését a tantermek fűtéséről. Egy időben az a vélemény alakult ki az iskola vezetőségében, hogy a téli tüzelés, a tűz körüli pizsmogás sok időt vesz el a diákoktól. Ezért a tüzelést a nagyobb diákok tantermeiben betiltották, és csak a kezdőknel fűtöttek. A tüzelőt a diákok maguk szállították az iskolába. Ritkábban történt meg, hogy valaki megajándékozta az iskolát tüzelővel.

Oktatási szempontból a zágrábi és váradi szabályzat a diákokat három csoportra osztotta. A kezdők és a középső csoport számára részletesen előírták a tananyagot és a tanítási időt. A reggeli órákban tanították a grammatikát a középső tagozatban az év minden napján, kivéve az énektanítás nap-

jait és az ünnepeket; délben vagy a déli órákban ugyanebben a csoportban, de most már nem közösen, hanem csak az érettebbeknek, tehetségesebbeknek tanítson a vezető tanár logikát, délután 3 és 6 óra között pedig tanítsa az alsó tagozatot. A harmadik tagozattal érdeklődési körük szerint kisebb tanulócsoportokban vagy egyénileg foglalkoztak. Itt már a vezető tanár hívhatott vendégelőadót is. A hét utolsó munkanapját, a szombatot az énektanár töltötte a diákokkal. A tanítás tehát egész évben folyt.

Szigorú fegyelmet írtak elő a szabályzatok, és a testi fenytés (vesszővel és ostorral) jelentős helyet foglalt el a nevelésben. Az engedelmességet és a tekintélytiszteletet minden eszközzel igyekeztek belenevelni a tanulóba.

A káptalani iskolákban – szervezeti megerősödésüktől fogva – a XIII. századtól kezdődően két oktató között oszlott meg az oktató-nevelő munka, ahogy a csanádi iskolában már láttuk. Vezető szerepe a munkában az olvasókanonoknak volt, aki egyben az iskola igazgatója is. Ő tanította a tudományokat fejlesztő tantárgyakat, míg munkatársa, a zenében járatos éneklőkanonok a művészeti neveléssel foglalkozott, és a jövőendő papokat bevezette a szertartások bonyolult világába. Az olvasó- és éneklőkanonok, ha nem óhajtottak tanítani, állíthattak maguk helyett helyetteseket: az előbbi sublectort, az utóbbi succentort. Ez főleg a XIV. században volt szokásban, legalábbis vidékünk iskoláiban, mert csak akkor van rólok szó az említett oktatók névsorában. Ebben az esetben a helyettesek a vezető oktatók, de az iskola igazgatója továbbra is a lector, és ő a felelős az iskola eredményeiért.

Jövedelmükből ítélve sem az olvasó-, sem az éneklőkanonoknak nem kellett mendikálni a XIV. és a XV. században. 1332 és 1337 között a pécsi olvasókanonok évi jövedelme 10 ezüst márka. (A márkát itt súlynak kell tekinteni.) Átszámítva

a mai súlyra ez 2,5 kg ezüst. A veszprémi olvasókanonoknak a fizetésük 20 ezüst márka, azaz 5 kg ezüst, az esztergomié 1418-ban 400 ezüst márka, ami 100 kg ezüstnek felel meg, a váradié 1427-ben 120 ezüst márka, kb. 30 kg ezüst. Nem lehetett sokkal kisebb fizetése, illetve jövedelme 1332 és 1337 között a szerémségi kői káptalani iskola olvasókanonokjának sem, ha évente 1/4 kg ezüstöt fizetett pápai tized fejében. Hasonló volt a jövedelmük az éneklőkanonokoknak is, ha kanonokok voltak, nem pedig egyszerű kántorok, akiknek jóval szerényebb a fizetésük.

Az esztergomi, zágrábi és váradi iskolák statútumai révén betekintést nyertünk vidékünk káptalani iskoláinak életébe is. Ezek hasonló módon voltak megszervezve, mint a többi európai káptalani iskola. Alapító leveleik nem maradtak ránk, de megmaradt annak a 136 oktatónak a neve, akik hosszabb vagy rövidebb ideig foglalkoztak az említett néhány ifjún kívül ki tudja még hány száz meg száz más ismeretlennel, akiket bevezettek a tudományok és művészetek világába.

Városi iskolák

A XII. és XIII. század erőteljes városfejlődése, a városi polgárság differenciálódása, a kereskedelem kontinenseket összekötő kibővülése új igényeket támaszt az ifjúság iskoláztatásával szemben. A napi élet, a bővülő közigazgatás, a kereskedelmi kapcsolatok írásbeli rögzítése, az ipari tervek elkészítése, a kiadások–bevételek vezetése és még sok más újítás szükségessé tette az oktatás tartalmának kibővítését. A városban és falvakban működő plébániai iskolák gépies olvastatás-

ra és szent énekek tanítására szorítkozó munkája semmiképpen sem elégtette ki a megváltozott társadalmi követelményeket, míg a nagyobb tudást nyújtó, de kisebb számú káptalani iskolák kapacitásuknál fogva nem voltak képesek befogadni a világi pályára készülő nagyszámú ifjúságot. A megoldást az elterjedtebb városi plébániai iskolák átalakításában találták meg úgy, hogy a városok magisztrátusai az egyházzal egyetértve magukra vállalták az iskola fenntartását, biztosították a tanítók fizetését. Megfelelő világi tanítókat kezdtek alkalmazni, akik tapasztalataikkal, a világi tudományokban való jártasságukkal kielégítették az igényeket. Megszületett tehát a plébániai iskolából kialakult városi iskola, a világi elemekkel kibővített tananyaggal.

A nemzetközi élet közös nyelve ekkor még a latin. Latin nyelven folyik az adminisztráció, latinul írják a tudósok műveiket, de latinul vezetik a gazdasági ügyvitelt, vagyis a latin nyelv helyet kapott a mindennapi életben. Így a városi iskola tanítási nyelve csak latin lehetett. Mindamellett a városi iskolában szerepet kapott már az anyanyelv is, noha külön nem tanították, de az oktatásba bevezették.

Az oktatás olvasással kezdődött. Amikor a tanuló már folyékonyan olvasott, következett az írás, a számjegyek megismerése, végül az ének. Ezután kezdtek tanulni a grammatikát. A grammatikai szabályok ismerete lehetővé tette a latin beszédgyakorlatokat, felsőbb fokon pedig a latin szövegek olvasását. Nem törekedtek a latin nyelv cicerói tisztaságára. Megelégedtek a nyelvismeret közhasználati szintű elsajátításával. A latin elsajátításának ebben a szakaszában alkalmazták az anyanyelvet. A szavak jelentését a latin szó anyanyelvű megfelelőjével párosították. Egész szójegyzékek készültek így. Naponta 2–3 szót tanultak meg a gyermekek a legtöbb városi

iskolában. Ezekben a szójegyzékekben vagy nominákban a szavakat tárgykörönként csoportosították úgy, hogy azokat a napi szóhasználat anyagából választották. Így jutottak el szűkebb és tágabb világuk mindkét nyelven való megismeréséhez. Szótáraik összeállítása közben a tanulók gyakorolták a folyóírást, majd a tárgykörök sokrétűségével bővítették szókincsüket mindkét nyelven. Végül a latin nyelvet olyan fokon sajátították el, hogy azzal a gyakorlati életben boldogulhattak, másrészt pedig megtanultak anyanyelvükön írni és olvasni.

Ezeknek a szójegyzékeknek a szókincese nem volt gazdag. A már említett besztercei városi iskola latin-magyar szójegyzéke 1310 szópárból áll. Nem gazdagabbak a külföldi városi iskolák szójegyzékei sem. Valószínűleg ezzel a szómennyiséggel már boldogulhattak.

A városi iskolák meghonosították a latin nyelv gyakorlati használatát a mindennapi életben. Ettől azonban többet nem igen tettek, pedig az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődése többet követelt. Az egyháznak viszont nem állt érdekében a mindinkább differenciálódó világi pályák minden irányú kielégítése. Itt van a melegágya az egyházi és világi oktatás ellentéteinek.

Jóllehet a városi iskolák nem elégítették ki a fejlett feudalizmus városi polgárságának megnövekedett igényeit, de a latin nyelvnek az anyanyelv segítségével való elsajátítása, utat nyitott az anyanyelv alkalmazásának az oktatásban, egyúttal a latinul írt művek anyanyelvre való fordításának is.

Tartományunkban az egykori Bodrog vármegye székhelyén, Bodrogban említik a városi iskolát István nevű tanítójával 1468-ban. István tanító világi ember lehetett, mert a mezőváros négy papjának nevei között az övét nem említik.

A másik városi iskolát Kamoncon (ma Sremska Kamenica), Szerémségben említik 1508-ban. Ez idő tájt működhetett se-

gédtanítóként (praeceptor) a kamonci iskolában Musnai János, akit Szerémi György ajánlatára Zápolyai János 1520–1540 között megtett csanádi püspöknek. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ez a városi iskola már korábban fennállott. Ha csak magát a huszita bibliafordítást vesszük tekintetbe, abból is kiviláglik, hogy a XV. század elején a munkát végző két kamonci klerikus diáknak, Bálintnak és Tamásnak valahol meg kellett tanulnia latinul, de anyanyelvüket is jól kellett ismerniük, hogy bibliafordításukat újabb ideológiai fegyverként használhassák a feudális egyház elleni küzdelemben. A kettőt együtt pedig csak a városi iskola latin nyelvtanítása már említett módszerének, valamint a maguk végezte anyanyelvújításnak segítségével oldhatták meg sikeresen. Kamonc ekkor már vidékének fejlettebb települése volt, és az igényeknek megfelelően a plébániai iskolát városivá alakították át. Nem sokat tévedhetünk, ha az iskola működésének kezdetét a XV. század első felére tesszük, hiszen Bálint és Tamás az eretnekek üldözése elől 1439-ben menekültek el híveikkel együtt.

Vidékünk középkori iskolái jellegzetes latin iskolák. Tanulóinknak zöme azonban az itt élő magyarság gyermekei közül került ki, és ezekben az iskolákban csendült fel először segéd-eszközként egy idegen nyelv megtanulásakor az anyanyelv hangja. Végül is ezen a nyelven született meg a huszita biblia.

Iskoláink Mohács után a tanügy első országos rendezéséig

Mohács után vidékünk elnéptelenedett. A fejlődés megrekedt. Csak a XVII. század végén, a török kiűzése után indult meg újra, Bécs irányításával.

Érdekeinek megfelelően Bécs már Buda felszabadítása után megkezdte a török hódoltság alatt elpusztult társadalmi, gazdasági és kulturális élet újjáépítését, polgárosítását. Ebben azonban óvatosan járt el. Sohasem adott többet, mint amennyit szükségesnek tartott e gazdag vidék nyersanyagkészletének és természeti kincseinek fokozottabb kiaknázására. Ennek megfelelően terjesztette ki Vajdaság területére merkantilista gazdaságpolitikáját, és alakította ki ezeknek a török időkben elnéptelenedett területeknek még ma is fennálló településrendjét, egymástól távol eső óriásfalvakkal, különféle kiváltságokkal felruházott mezővárosokkal és a megyei hatóságok befolyása alól kivont szabad királyi városokkal.

Vajdaság kulturális tájképe a XVIII. században kapta meg alapvető vonásait. Agrárjellegű továbbfejlődését, mint ahogy a Habsburg birodalmét is, a XVII. században bekövetkezett nemzetközi erőviszonyok átcsoportosítása és a nemzetközi munkamegosztás határozta meg. Mint Habsburg tartomány, a XVIII. században kapcsolódott be újból az európai művelt népek nagy közösségébe, és velük együtt fejlődött tovább a polgárosodás és a kapitalista termelés irányába.

*

Vajdaság oktatásügyéről a török hódoltság alatt alig van mit mondani. A katolikus egyház hívei gyér száma miatt nem tudott itt iskolákat szervezni, bár az 1560-ban megtartott nagyszombati zsinat kötelezővé tette a lelkészeknek, hogy híveik vallási életét fokozottan gondozzák, és a hittan alapismereteire oktassák őket. Ezenkívül a plébánosokat arra kötelezte, hogy iskolamestert alkalmazzanak, aki a gyermekeket olvasásra, írásra, egyházi énekekre, valamint hittanra tanítja. Erre azonban nálunk másfél századot kellett várni, és csak a

török után lehetett valamit tenni. A szerb pravoszláv egyház kísérletezett ugyan iskolaszervezéssel, de csak néhány kolostorban állított fel iskolát. A Bácska, a Bánát és a Szerémség területén a mohamedán egyház három iskolaközpontot létesített: Sremska Mitrovicán öt medresze, illetve teológusokat és jogászokat képző felsőbb iskola, és tíz mektebe, azaz elemi iskola, Zomborban két medresze és hat elemi iskola működött. Ezenkívül Szabadkán és Bácsban feltételeznek még mohamedán iskolákat.

A XVI. század derekától az iskolákat többé nemcsak a katolikus egyház szervezte. Korábbi egyeduralkodó az iskolák felett megdőlt a humanizmus társadalmi-politikai küzdelmeiben, és a római egyház egységének felbomlásával kialakult új hitfelekezetek vallási tanaikat szintén az iskolák révén igyekeztek megerősíteni. A katolikus iskolákon kívül a protestáns felekezetek: a reformátusok, luteránusok és evangélikusok is Európa-szerte szervezni kezdték iskoláikat, hozzánk azonban a XVIII. századig nem jutottak el.

Megingott tekintélyének visszaállítására és a feudális rend változhatatlanságának biztosítására a katolikus egyház a Habsburg-házzal szövetségbe lépve megindította az ellenreformációt, és megkezdte iskoláinak újraszervezését. Ebben a munkájában jól kiképzett és a kor tudományaiban jártas szerzetesrendekre támaszkodott. Új szerzetesrendeket szervezett, köztük a legismertebbek a jezsuiták. Iskolaszervezésben ők értek el legjobb eredményt. 1750-ig nem kevesebb, mint 612 közép és felső fokú iskolát vallhattak magukénak Európában. Iskolarendszerük fejlettségét még ellenségeik is elismerték. A jezsuiták nem foglalkoztak elemi oktatással, közép- és felső fokú iskoláikat pedig a feudális rend változhatatlanságát védő nemesesség gyermekei oktatására szervezték.

Sok iskola épült fel a XVI. században, de rendszeres népoktatásról akkor még nincs szó.

A XVII. és XVIII. század nagy társadalmi-politikai változásaiban, amikor a polgárság már fölénybe került a hanyatló feudalizmussal szemben, jutnak el az új pedagógiai eszmék addig, hogy az új társadalmi követelményeknek megfelelően a gyakorlatban bizonyítsák létjogosultságukat az iskolában. Végső fokon pedig a felvilágosodás korában kiharcolták az ifjúság állam által irányított világi nevelését, megszüntették az egyház kizárólagos jogait az oktatásban és nevelésben, és lefektették a társadalom minden rétegét átfogó modern iskola-rendszer alapjait. Ezekben a századokban indult meg az újonnan szervezett iskolák segítségével Vajdaság kulturális életének újjászervezése.

A XVIII. század hetvenes éveiiig az iskolákat az egyház saját belügyének tekintette. Addig az állam nem foglalkozott oktatásügyekkel, önálló iskolapolitikája sem volt, sőt a közoktatás állami felfogásáig sem jutott el. Ennek az okát az abszolutizmus állami életének és közigazgatásának fejletlenségében kell keresni.

A francia felvilágosodás felé hajló III. Károly az 1715. évi országgyűlés 74. törvénycikkével rendezett királyi felügyeleti jogával élve tette meg az első lépéseket a népiskolák tarthatatlan állapotának megváltoztatása felé. 1733-ban felújította a majd száz évvel azelőtt megalapított lelkészpénztárt (Cassa Parochorum) a szegény templomok, plébániák és plébánosok megsegítésére. Ezekhez csatolta a kisiskolák, illetve triviális iskolák nehéz körülmények között élő tanítóit is. A lelkészpénztár fenntartására és céljainak elérésére a király a dúsgazdag katolikus főpapokat kötelezte oly módon, hogy évi jövedelmük meghatározott részét befizették, s ebből biztosították a templomok, plébániák, plébánosok és az egyházi iskolák

eltartását. Az államnak ez az első lépése az egyház fölé való emelkedésben.

A budai Helytartótanács a püspököket és a megyéket bízta meg a katolikus plébániák, plébánosok és tanítók összeírásával. Ezt a Bácskában és a Szerémségben is végrehajtották. A Bánátban ekkor még nem végezték el ezeket az összeírásokat, mert a helytartótanács hatásköre ide még nem terjedt ki.

A Bácskában a katolikus egyház az említett nagyszombati zsinat rendeletének értelmében már a nagy felszabadító háborúk alatt megkezdte az iskolaszervezést. Szabadkán és Zomborban a ferences szerzetesek rendházaikban 1687-ben iskolát nyitottak papnevelés céljából. A püspökök és a megyék végezte összeírások a XVIII. század harmincas éveiben a Bácskában öt helyen mutatnak ki katolikus iskolát: Zomborban 1720-ban, Újvidéken 1726-ban, Szabadkán 1732/3-ban, Bácsban 1734-ben, míg a monostori iskola alapítási éve ismeretlen.

Ekkor még a magyar települések kis száma miatt kevés magyar kisiskola van vidékünkön. Számuk csak a negyvenes évektől növekedik. 1743-ban Bezdánban, Szabadkán, 1750-ben Topolyán, Kanizsán, 1752-ben Doroszlón nyílnak meg katalikus magyar kisiskolák. Az 1769/70. évi összeírás a Bácskában 12 magyar kisiskolát mutat ki, ugyanannyi tanítóval. A Szerémségben 1736-ban csak Péterváradon működött katolikus kisiskola.

A katolikus iskolákban anyanyelven folyt a tanítás, és így alakultak magyar, német, bunyevác és sokac nyelvű iskolák. Nem tudjuk, mi volt a helyzet Kupuszinán, ahol 1752-ben 150 magyar és katolikus szlovák család telepedett le, és még ebben az évben megnyílt az iskola. Valószínűleg úgy jártak el, mint a csonoplyai vegyes ajkú iskolában, ahol reggel magyarul, délután bunyevácul imádkoztak, a tanulók tudását pedig anyanyelvükön ellenőrizték.

Ekkor még a katolikus iskolákban nincs egységes tanterv. Minden iskolában tanítottak hittant és olvasást. Írást már nem tanítottak mindenütt, a számolás meg éppen ritka jelenség. A helyi plébános műveltségétől függött, milyen tanító került az iskolába. Ha mindketten műveltebbek voltak, akkor az említett tantárgyak mindegyikét tanították. Topolyán az iskolák országos összeírásának idején úgy alakult a helyzet, hogy a plébános és a kántortanító műveltebb emberek voltak. A tanító silabizálni (betűzni), olvasni és írni is tanította a gyermekeket a következőképpen: gyermekek reggel 7–10-ig, délután 1–4-ig jártak iskolába. A tanítás kezdete előtt délelőtt és délután elmondták az arra a napra kijelölt imádságot; ima után minden gyermek tudását ellenőrizte a tanító, s utána tárgyalta meg az új leckét, majd a tanító kilenc óra tájban kikérdezte. Ezt követte egy rövid hitoktatás, majd párosával, énekszóval a templomba mentek misét hallgatni. Mise alatt a rózsafüzért és a hit, remény és szeretet fogalmait hangosan mondták. Mise végén úgy ahogy jöttek, visszamentek az iskolába, és 10 óra tájt hazaengedték őket. Délután 1–3-ig betűztek, 3–4-ig vallástant tanultak. Az írni is tanuló gyermekek naponta kétszer, délelőtt és délután az írást gyakorolták, kivéve azokat a napokat, amikor számoltak. Tehát ebben az iskolában tanulták az említetteket, de azok közül csak a hittant, silabizálást és olvasást tanulta mindenki, az írást és számolást csak azok, akik akarták. Az írás és számolás tanításáért valószínűleg ebben az iskolában is mint sok másokban, a szülőknek külön kellett fizetniük. Csonoplyán panaszkodtak, hogy kevés tanuló jár írástanulásra, Krnyaján (Kerény–Kljajicevo) még nem tanítanak számolni. Vannak falusi iskolák, ahol a hittanon, az olvasáson és íráson kívül latint is tanítanak, de számolni nem. Nem különböznek a tanítás anyagában a városi iskolák sem. Szabadkán ekkor csak hittant és olvasást tanítottak,

az írás és számolás nem szükséges – mondják az iskolát irányító ferencesek. Zomborban ekkor nincs magyar tannyelvű iskola, csak bunyevác és német. Itt a gyermekek silabizálnak, olvasnak, akik pedig írni tanulnak, naponta kétszer írnak a leckemondás alatt; pénteken és szombaton délelőtt a vallásos tárgyakat tanítják. Számtantanításról itt sem beszélnek.

Ezek az iskolák falun és városon nagyon mostoha körülmények között dolgoztak. A férőhely kérdése már ebben a korban égető problémája volt az oktató-nevelő munkának. Iskolai célokra épített épület a XVIII. században kevés volt. Gyakoriak az iskolának berendezett bérelt lakások, de nagyon sok helyen még mindig a tanítói lakás jelenti az iskolát. Monostoron a tanító lakása egy sárkunyhó, valószínűleg ez az iskola is. Férőhely hiányában nagy számú gyermek, még ha akarna, sem járhatna iskolába. Valamivel jobb a helyzet a szerb pravoszláv kisiskolákban. Az 1769-ben megtartott illír nemzeti kongresszus jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy az iskolák elenyésző kivétellel az egész bácsi egyházmegyében külön tanteremmel rendelkeztek, és tanítóik nem voltak rosszul fizetve.

A katolikus iskolák bútorzata nagyon szegényes. A tanító asztalán és székén kívül itt-ott még egy szokványos iskola-tábla, de minden tanító asztalán ott van a gyermekek között legismertebb „szemléltető eszköz”, a pálca vagy éppen pálca-köteg, amit minden diák jól megfigyelt, de meg is ismert. Kevés az a tanterem, ahol egy-két rozoga lócán kívül más ülőhely van. Aki előbb ér az iskolába, kap ülőhelyet. A később jövők vagy a földön ülnek, vagy hoznak otthonról maguknak valamilyen ülőalkalmatosságot. Ez a bútorzathiány még a múlt század derekán is sok iskolában változatlan.

Kevés gyermek járt még ekkor iskolába, főleg ebben a parasztvilágban, ahol a mezőgazdasággal foglalkozó falusi nép

egyéni érdekei nem igényelték az olvasás és írás ismeretét; iskolakötelezettség nem volt, de ahogy láttuk, férőhely sem volt elegendő az iskolában. Az 1769/70. évi országos összeírás 89 betelepített helységet mutat ki a Bácskában, 101 tanítóval. Ezek közül a megye nyolc városában 14, 81 falujában 87 tanító működött. Országos viszonylatban ez a szám az összeírt 45 megyével szemben nem kevés, és jó középhehelyezést biztosít Bácskának. A szomszédos Csongrád megye 7, Győr megye 66 tanítójával szemben sok, de Pest megye 206 és Vas megye 225 tanítójával szemben közepes. Hitfelekezeti szempontból a Bácskában 56 katolikus, 43 pravoszláv és 2 görög katolikus tanító dolgozott. A Bácska minden betelepített helységében működött iskola!

Az iskolalátogatás függött a szülők viszonyulásától az iskolához, a férőhelytől, az időjárástól, ruhátlanságtól és a mezőgazdasági munkálatoktól. A tavasz beálltával ritkulni kezdett az iskolába járó gyermekek száma. Az őszi mezőgazdasági munkák befejezéséig egyes helyeken az iskola nem dolgozott, pl. Becsén. A tanulók többsége novembertől márciusig járt iskolába. Apatinban 463 tanköteles közül 200, Gakován 134 közül 18, Kruševljen 80 közül 4, Nemesmileticsen (Svetozar Miletic) 100 közül 23, Csátalján 177 közül 41, Monostorszegen (B. Manastir) 200 közül 15, Koluton 87 közül 24 (Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I–II. k. Budapest, 1896–1902).

A katolikus iskolákban a tanítók minden szakképzettség nélkül tanítottak. Intézményes tanítóképzés még ebben az időben nem volt. Legtöbb esetben valamilyen zenetudással rendelkező kántor tanított az iskolában, de voltak a tanítók között félbemaradt diákok, olvasni tudó iparosok, kiszolgált katonák is. Az egyház nem foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a tanítókat külön kiképeztesse, csak azt kívánta tőlük,

hogy a papok által tanított hittant ismételtetni tudják, valami keveset tudjanak olvasni, írni, de a számolás már nem volt oly fontos.

A tanítás nagyon alacsony szinten mozgott. A katolikus és protestáns iskolákban ekkor már használtak tankönyveket, jobban mondva ábécéskönyveket. Az első magyar ábécés-könyvet Kolozsvárott adták ki 1553-ban a protestáns gyermekek részére. A katolikus gyermekek ábécéskönyvét Nagyszombatban adták ki 1573–83 között. A XVIII. század elején már több változatban adtak ki ábécéskönyvet, pl. latin–magyar, latin–horvát, latin–szlovák, vagy csak egy nyelven, pl. magyar, horvát vagy szerb nyelven. Arról azonban nincs hírnünk, hogy ezek a könyvek eljutottak volna a XVIII. század elején a vajdasági kisiskolákba.

A tanítók általában nagyon gyengén voltak fizetve. Megélhetésük végett ezért a tanításon kívül mással is foglalkoztak. Rendszerint ők végezték a falvakban a jegyzői munkát, de voltak közöttük kántorok, harangozók, sekrestyések, városi utcai lámpagyújtogatók stb., akik ezért külön fizetést kaptak, és pótolták keresetüket.

Hasonló a helyzete a szabadkai tanítónak is 1743-ig. A tanításon kívül idejének jó részét a templomban töltötte: harangozott, ministrált, kiszolgálta a papokat, ő vitte az örökmécsest az utolsó kenetet szolgáltató pap előtt, és csengővel kezében jelezte a járókelőknek a szent ostyá közeledését. 1743-ban a polgári közigazgatás bevezetésével a város vette kezébe a katolikus iskola fenntartását, és kimondta, hogy a tanító a tanításon kívül mással nem foglalkozhat. A tanítót besorolta a városi tisztviselők névsorába, rendezte fizetését, ami a kor szokása szerint készpénzből és természeti javakból tevődött össze. Évenként 76 forintot vehetett fel a tanító a város pénztárából, azonkívül a városi mészárszékben másfél mázsa húst és két font gyer-

tyát vásárolhatott a város számlájára, minden tanulótól kapott 1/4 mérő búzát és két kötés nádat fűtésre. Pénzbe átszámítva a tanító fizetése 100 forint körül mozgott évente, ami ugyan nem tartozott a nagy fizetések közé, de tisztességesen meg lehetett élni belőle. Ebből a jövedelemből fizette a tanító a segédtanítót, akinek rendszerint 20 forint volt az évi fizetése. Volt ennél jobb fizetésű falusi tanító is, de voltak olyanok is, akik a fizetésükből nem tudtak megélni. A jobb fizetésű tanítók közé tartozott a topolyai kántortanító, akinek évi fizetése elérte a 160–170 forintot. A korabeli vajdasági tanítók közül a péterváradinak volt a legjobb fizetése. Évi jövedelmének pénzbeli értéke 354 forint 30 krajcár. Rendkívül nagy jövedelem ez egy falusi tanítónak, ha tudjuk, hogy a lelkészpénztár felújításakor a falusi plébános évi fizetését 150 forintban szabták meg a hatóságok. Ha viszont a plébános évi 150 forintját összehasonlítjuk a Bácska talán legrosszabbul fizett monostori tanítójának évi 28 forintos jövedelmével, akkor látjuk csak, hogy mekkora a péterváradi tanító fizetése.

Ekkor még a tanítói javadalmazással nem járt hivatalosan együtt a tanítói föld használata, jóllehet egyes helyeken már volt ilyen, pl. Topolyán. Hivatalosan a tanítói földet a falvak urbáriumának rendezésével vezették be a század második felében.

A török alól felszabadult Vajdaság első iskolái nem adtak sokat, az iskolaköteleseknek is csak mintegy 25%-a látogatta a tanítást. Figyelembe véve azonban az adott munkafeltételeket, többet nem is adhattak, de egyengették az utat az iskolák létét meghatározó társadalmi funkció felismerése felé.

A középfokú oktatás bevezetése

Az új hatalom főleg pénzügyi megfontolásokon nyugvó várospolitikája tartományunk területén a XVIII. század negyvenes éveiben bontakozott ki. A szatmári béke létrejötte (1711) után bekövetkezett békés fejlődés Szabadkát, Újvidéket és Zombort rövid idő alatt környékük gazdasági központjává avatta. Bécs e három jelentős gazdasági szerepet betöltő helységben látta várospolitikájának valóra váltását vidékünkön, és meghatározott ellenérték fejében továbbfejlődésüket elősegítő kiváltságokat adományozott nekik. Szabadka 1743-ban külön kiváltságokkal felruházott kamarai mezővárosi rangot kapott. Alig pár évvel később Zombor és Újvidék a szabad királyi városok sorába került.

Tekintélyük növelésére, másrészt a polgári közigazgatás megnövekedett szükségleteinek kielégítésére mindhárom város gondoskodott a nagyobb tudást nyújtó középfokú oktatás megszervezéséről. Újvidéken a szerbek már a harmincas években latin iskolát nyitottak ifjúságuk továbbképzésére. Néhány évvel később Szabadkán és Zomborban nyitnak meg ilyen iskolákat.

A három városban megnyitott latin iskolák közül az 1747-ben megszervezett szabadkai latin iskola állt legtovább a középfokú oktatás szolgálatában. Először mint háromosztályú latin grammatikális iskola, válsága túlélése után öt-, majd hatosztályú latin főgimnázium, végül mint magyar tannyelvű gimnázium.

A háromosztályú latin grammatikai iskolák önálló középiskolák voltak. Rájuk épült a főgimnáziumot jelentő két osztály: a poétika és a retorika.

Fő feladata a latin grammatikális iskolának az akkor hivata-

los nyelvként használt latin ápolása volt. Ezekben az iskolákban, ahol minden tantárgy a latin nyelvnek volt alárendelve, sajátították el a tanulók a közigazgatásban elterjedt latint, és befejezésükkel állást vállalhattak a városi, megyei és más hivatalokban, vagy éppen továbbtanultak, és máshol helyezkedtek el.

A szabadkai latin iskolát a város tartotta el, és fizette tanárait. Világi tanárok hiányában a város a helyi ferences szerzetesekre bízta az iskola vezetését, és az hamarosan népszerűvé vált a város ifjúsága körében. Híre pedig gyorsan eljutott a városon kívül is. Abban a kis kétszobás parasztházban, ahol az iskolát megnyitották, már 1752-ben 200-nál több tanuló emlegetnek. Ez a szám bizonyára túlzás, de az iskolában már a helybelieken kívül patrizáló, azaz vándordiókok is tanultak. Bizonyítja ezt a tanulók egy fegyelmi esete. 1752-ben az iskola négy vándordiókja botokkal felfegyverkezve a közeli szőlőkben éjjel gyümölcsöt akart lopni. A tulajdonosokkal összevevődve, az egyiket halálosan megsebesítették. A pandúrok elfogták a tetteseket, majd a városi tanács 30–30 botütésre ítélte őket, és mint idegeneket kitiltotta a városból.

A kor többi középiskolájához, hasonlóan az előírt tananyag elvégzésén kívül a diákok tanáraik vezetésével sokat foglalkoztak diákszínjátszással is. Rendezvényeik az első színelőadások a városban. 1772-ben a város háromtantermes iskola-házát emelt a grammatikai iskolának. Ilyen körülmények között érte az iskolát az első iskolareform.